

KICHIK BIZNESDA YASHIRIN IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHNING INSTITUTSIONAL MEXANIZMLARI VA TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Mavlyanov Muzaffar Yusupovich

Namangan davlat texnika universiteti

Tel: +998975940102

E pochta: mavlyanovmuzaffar79@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada kichik biznesda yashirin iqtisodiyot ko'lamini qisqartirishning institutsional mexanizmlari va ularni takomillashtirish yo'nalishlari kompleks tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy iqtisodiy sharoitda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy o'sish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi daromadlarini oshirish hamda raqobat muhitini shakllantirishdagi ahamiyati ortib borayotgani bilan bir qatorda, ushbu sohada norasmiy iqtisodiy faoliyatning mavjudligi bilan belgilanadi. Yashirin iqtisodiyotning saqlanib qolishi tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi raqobat shartlarining buzilishi, soliq bazasining qisqarishi, budjet tushumlarining kamayishi, norasmiy bandlikning kengayishi va iqtisodiy munosabatlarning shaffofligi pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda ma'muriy nazorat bilan bir qatorda, tadbirkorlik faoliyatini rasmiy yuritishni rag'batlantiruvchi samarali institutsional mexanizmlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi kichik biznes faoliyatida yashirin iqtisodiyotning shakllanishiga ta'sir etuvchi institutsional omillarni aniqlash, mavjud mexanizmlarning samaradorligini tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda tizimli, qiyosiy va institutsional tahlil, statistik ma'lumotlarni umumlashtirish, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotning axborot bazasini mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari, davlat organlarining tegishli ma'lumotlari va statistik materiallar tashkil etgan. Tadqiqot natijasida kichik biznesda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning asosiy institutsional yo'nalishlari sifatida tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish jarayonlarini soddalashtirish, raqamli hisobot va elektron to'lovlardan foydalanishni kengaytirish, davlat organlari o'rtasida elektron axborot almashinuvini takomillashtirish, riskka asoslangan nazorat mexanizmlarini rivojlantirish hamda qonuniy faoliyat yurituvchi tadbirkorlarni rag'batlantirish zarurligi asoslangan. Tahlil natijalari yashirin iqtisodiyotni qisqartirish samaradorligi alohida nazorat vositalarining mavjudligiga emas, balki ularning yagona va o'zaro bog'langan institutsional tizim sifatida ishlashiga bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Maqolaning ilmiy yangiligi kichik biznes faoliyatini legallashtirishning o'zaro bog'liq uchta bosqichini birlashtiruvchi "3R" institutsional modelini taklif etishdan iborat.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, kichik biznes, institutsional mexanizm, soliq ma'muriyatchiligi, raqamlashtirish, elektron to'lovlar, norasmiy bandlik, davlat nazorati, tadbirkorlik, formalizatsiya.

KIRISH

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik zamonaviy iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi daromadlarini oshirish,

ichki bozorni tovar va xizmatlar bilan ta'minlash hamda hududiy iqtisodiy faollikni kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, kichik biznes subyektlarining ayrim faoliyat turlarida daromadlarni to'liq deklaratsiya qilmaslik, norasmiy mehnat munosabatlari, naqd pul aylanmasining yashirilishi, davlat ro'yxatidan o'tmasdan faoliyat yuritish va hujjatsiz savdo kabi holatlar yashirin iqtisodiyotning shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Yashirin iqtisodiyot iqtisodiy jarayonlarning rasmiy statistika va davlat nazoratidan chetda qoladigan qismi sifatida davlat budjeti daromadlarining kamayishi, halol faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar uchun raqobat sharoitlarining buzilishi hamda norasmiy bandlikning kengayishiga olib keladi. Schneider va Enste yashirin iqtisodiyotning asosiy sabablarini davlat tomonidan tartibga solish darajasi, soliq va ijtimoiy to'lovlar yuklamasi, institutsional sifat hamda davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlari bilan bog'laydi. O'zbekistonda so'nggi yillarda ushbu muammoni hal etishga qaratilgan institutsional islohotlar kuchaytirildi. Xususan, 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6098-son Prezident Farmonida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish, biznes uchun teng raqobat sharoitlarini yaratish, ma'muriy yuklamani kamaytirish, soliq tartib-taomillarini avtomatlashtirish va naqdsiz hisob-kitoblarni kengaytirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini davlat ro'yxatidan o'tkazmaslik, tushumni yashirish va norasmiy mehnat munosabatlariga qarshi kurashish bo'yicha kompleks choralar nazarda tutilgan [1].

Tadbirkorlikni qonuniy sektorga jalb qilishning muhim mexanizmlaridan biri davlat tartib-taomillarini soddalashtirish hisoblanadi. 2020-yildagi PQ-4742-son qaror bilan o'zini o'zi band qilgan shaxslarni maxsus mobil ilova yoki soliq to'lovchining shaxsiy kabineti orqali xabardor qilish tartibida ro'yxatdan o'tkazish imkoniyati kengaytirildi [2]. Bunday yondashuv kichik biznes va mikrofaoliyatni rasmiylashtirish xarajatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. 2025-yilda O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot ulushi 2019-yildagi 45–50 foizdan taxminan 35 foizgacha kamaygani qayd etildi [3]. Shu bilan birga, hukumat tomonidan raqamlashtirish, elektron to'lovlarni rivojlantirish, litsenziya va ruxsat berish jarayonlarini soddalashtirish hamda inson omilini kamaytirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning muhim yo'nalishlari sifatida belgilandi. 2026-yilga kelib ushbu jarayon yangi bosqichga ko'tarildi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, yashirin iqtisodiyot ulushi 28 foizgacha kamaygan va 2030-yilgacha uni 19,6 foizgacha tushirish maqsadi belgilangan [4; 5]. Bunda sun'iy intellekt, raqamli analitika, P2P operatsiyalar monitoringi, mahsulotlarni raqamli markalash, norasmiy bandlikni rasmiylashtirish va "aqlli" nazorat mexanizmlaridan foydalanish ko'zda tutilmoqda. Shunday qilib, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashni faqat nazorat va jazolash vositalari bilan cheklash yetarli emas. Tadbirkor uchun qonuniy faoliyat yuritishni iqtisodiy jihatdan manfaatli, tashkiliy jihatdan qulay va texnologik jihatdan sodd qilish institutsional siyosatning asosiy vazifasiga aylanishi lozim.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yashirin iqtisodiyot muammosi xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. Friedrich Schneider va Dominik H. Enste tadqiqotlarida yashirin iqtisodiyotning shakllanishiga soliq yukining oshishi, davlat tomonidan tartibga

solishning kuchayishi, rasmiy iqtisodiy faoliyat xarajatlari va institutsional ishonchning pastligi ta'sir qilishi asoslab berilgan[6]. Mualliflar yashirin iqtisodiyot hajmini aniqlashda bevosita va bilvosita baholash usullarini ajratib ko'rsatadi hamda iqtisodiy siyosatda faqat nazorat choralariga emas, balki formal faoliyat uchun qulay sharoit yaratishga urg'u beradi.

Colin C. Williams norasmiy iqtisodiyotga nisbatan faqat repressiv yondashuv samarali emasligini ta'kidlab, davlat siyosatida rasmiy sektorga o'tishni rag'batlantiruvchi mexanizmlarni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlarida institutsional muhit, ijtimoiy munosabatlar va fuqarolarning davlat institutlariga bo'lgan munosabati norasmiy faoliyat darajasiga ta'sir qiluvchi omillar sifatida ko'rib chiqilgan[7]. Dreher, Méon va Schneider tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda institutlar sifati bilan rasmiy iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinib, yashirin iqtisodiyot rasmiy ishlab chiqarish va unumdorlik ko'rsatkichlarini noto'g'ri baholashga sabab bo'lishi mumkinligi ko'rsatilgan[8]. O'zbekiston misolida olib borilgan tadqiqotlarda ham soliq siyosati, korrupsiya, ishsizlik, fiskal siyosat va institutsional omillar yashirin iqtisodiyot dinamikasining muhim determinantlari sifatida ko'rsatilmoqda.

Xususan, Karimov va Vahabjanova O'zbekiston yashirin iqtisodiyotini tahlil qilib, soliq yuki, davlat tomonidan tartibga solish va noqonuniy tovar aylanmasi kabi omillarning ahamiyatini ta'kidlaydi [9]. Alimardonov esa O'zbekistonda soliqqa tortilmaydigan biznesni rasmiy sektorga o'tkazishning rag'batlantiruvchi mexanizmlarini tadqiq etib, kichik biznesni formalizatsiya qilishda iqtisodiy manfaatdorlik muhim ekanligini asoslaydi[10]. OECD tadqiqotlarida kichik va o'rta biznesni soliq majburiyatlarini bajarishga jalb qilishda raqamli texnologiyalar ma'muriy xarajatlarni kamaytirishi va soliq intizomini oshirishi mumkinligi ko'rsatilgan [11]. O'zbekiston bo'yicha OECD tadqiqotlarida esa davlat xizmatlarini "bir darcha" tamoyili asosida tashkil etish, raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish va biznes uchun institutsional to'siqlarni kamaytirish zarurligi qayd etilgan [12]. Mazkur maqolada tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, institutsional tahlil, statistik ma'lumotlarni umumlashtirish va induksiya-deduksiya usullaridan foydalanildi. O'zbekistonning normativ-huquqiy hujjatlari va 2025–2026-yillardagi rasmiy ma'lumotlari xalqaro ilmiy tadqiqotlar bilan qiyoslandi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi kichik biznes faoliyatida yashirin iqtisodiyot ko'lamini qisqartirishning institutsional mexanizmlarini aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish va mavjud mexanizmlarni takomillashtirish yo'nalishlarini asoslashga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik asosini yashirin iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishini institutsional muhit, davlat tomonidan tartibga solish, soliq ma'muriyatchiligi, raqamlashtirish va tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy xatti-harakati bilan o'zaro bog'liq holda o'rganish tashkil etadi. Shu jihatdan, yashirin iqtisodiyot alohida iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki kichik biznes faoliyatiga ta'sir etuvchi institutsional omillar tizimining bir qismi sifatida ko'rib chiqildi. Tadqiqotda, avvalo, tizimli tahlil usuli qo'llanildi. Mazkur usul yordamida kichik biznesni rasmiy

iqtisodiy faoliyatga jalb etish jarayonining asosiy tarkibiy qismlari o'zaro bog'liq tizim sifatida o'rganildi. Bunda tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, soliq majburiyatlarini bajarish, raqamli hisobot yuritish, elektron to'lovlardan foydalanish, norasmiy bandlikni qisqartirish va davlat nazoratini amalga oshirish mexanizmlari yagona institutsional jarayon sifatida tahlil qilindi. Tizimli yondashuv yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda faqat bitta vositaga tayanish emas, balki o'zaro to'ldiruvchi mexanizmlardan foydalanish zarurligini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning keyingi metodologik yo'nalishini qiyosiy tahlil usuli tashkil etdi. Ushbu usul orqali xalqaro ilmiy adabiyotlarda yashirin iqtisodiyotning shakllanish sabablari va uni qisqartirish mexanizmlariga oid yondashuvlar O'zbekistonda amalga oshirilayotgan institutsional chora-tadbirlar bilan qiyoslandi. Xususan, yashirin iqtisodiyotga soliq yukining ta'siri, davlat institutlari sifati, norasmiy bandlik, tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish va raqamlashtirishning iqtisodiy jarayonlarni shaffoflashtirishdagi o'rni bo'yicha ilmiy qarashlar o'zaro taqqoslandi. Qiyosiy tahlil natijalari O'zbekiston sharoitida kichik biznes uchun qo'llaniladigan institutsional mexanizmlarning o'ziga xos jihatlari aniqlashga xizmat qildi. Institutsional tahlil usuli tadqiqotning asosiy metodlaridan biri sifatida qo'llanildi. Ushbu yondashuv orqali davlat tomonidan yaratilgan huquqiy, tashkiliy va ma'muriy mexanizmlarning kichik biznes subyektlarining rasmiy iqtisodiy faoliyat yuritishiga ta'siri o'rganildi. Bunda tadbirkorlik faoliyatini ro'yxatdan o'tkazish, soliq ma'muriyatchiligi, elektron xizmatlar, raqamli hisobot, elektron to'lovlar va riskka asoslangan nazorat mexanizmlari institutsional vositalar sifatida qaraldi.

Mazkur tahlil yashirin iqtisodiyotni qisqartirish jarayonida tadbirkor va davlat o'rtasidagi munosabatlarni soddalashtirish hamda iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirish uchun qulay sharoit yaratish muhimligini ko'rsatishga imkon berdi. Tadqiqotda statistik ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish usuli hamdan foydalanildi. Ushbu metod orqali kichik biznes, tadbirkorlik faoliyati, iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirish va yashirin iqtisodiyot bilan bog'liq mavjud ma'lumotlar umumlashtirildi. Statistik ma'lumotlardan foydalanish institutsional mexanizmlarning amaliy ahamiyatini baholash, muammoli yo'nalishlarni aniqlash va mavjud holatni tavsiflash uchun xizmat qildi. Shu bilan birga, statistik ma'lumotlar alohida ko'rsatkich sifatida emas, balki institutsional o'zgarishlarning umumiy yo'nalishini aniqlash vositasi sifatida qo'llanildi.

Tadqiqot jarayonida induksiya va deduksiya usullaridan ham foydalanildi. Induktiv yondashuv orqali kichik biznesning alohida faoliyat yo'nalishlarida uchraydigan norasmiy iqtisodiy holatlar umumlashtirilib, yashirin iqtisodiyotning institutsional shakllanishiga oid umumiy xulosalar ishlab chiqildi. Deduktiv yondashuv yordamida esa yashirin iqtisodiyotning umumiy nazariy xususiyatlaridan kelib chiqib, kichik biznes subyektlari faoliyatida namoyon bo'ladigan muayyan institutsional muammolar tahlil qilindi. Ushbu ikki metodning uyg'unligi tadqiqot natijalarini umumlashtirish va amaliy takliflarni shakllantirish imkonini berdi.

Tadqiqotning axborot bazasini yashirin iqtisodiyot, kichik biznes va institutsional rivojlanishga oid ilmiy adabiyotlar, O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari, davlat organlarining tegishli ma'lumotlari hamda mavzu

bo'yicha mavjud statistik materiallar tashkil etdi. Shuningdek, xalqaro tadqiqotlarda ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar O'zbekiston sharoitidagi institutsional jarayonlarni tushuntirish va mavjud mexanizmlarni takomillashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqishda metodologik asos sifatida foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasining yakuniy bosqichida yuqoridagi usullar natijalari o'zaro integratsiya qilinib, kichik biznesda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning o'zaro bog'langan institutsional mexanizmlari tizimlashtirildi. Natijada tadbirkorlik subyektini rasmiy iqtisodiyotga jalb etish, uning faoliyatini raqamli vositalar orqali shaffoflashtirish va nazorat resurslarini risk darajasiga qarab yo'naltirishni yagona tizimga birlashtiruvchi "3R" institutsional modelini shakllantirish metodologik jihatdan asoslandi. Mazkur model keyingi bo'limda tadqiqot natijasi sifatida batafsil tahlil qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, kichik biznesdagi yashirin iqtisodiyotni qisqartirish uchun institutsional mexanizmlarni alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida shakllantirish zarur. Bunda "rag'batlantirish → raqamlashtirish → avtomatik monitoring → riskka asoslangan nazorat → javobgarlik" ketma-ketligi samarali mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

1-jadval.

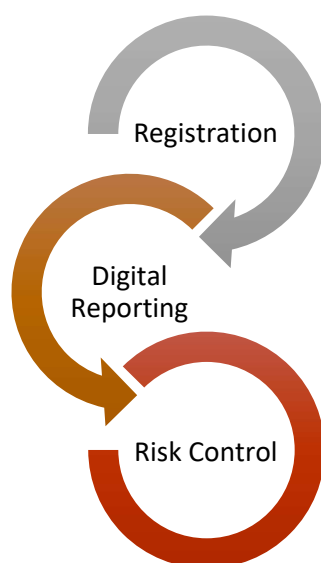
Kichik biznesda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning institutsional mexanizmlari

Institutsional mexanizm	Asosiy vositalar	Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishdagi ta'siri	Kutiladigan natija
Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish	Soliq hisobotlarini soddalashtirish, elektron hisobot, soliq xizmatlarini avtomatlashtirish	Tadbirkorning soliqmajburiyatlarini bajarish xarajatlarini kamaytiradi	Soliq intizomi va rasmiy faoliyat oshadi
Raqamlashtirish	Elektron hisob-faktura, onlayn kassa, QR-kod, elektron to'lovlar	Naqd va yashirin pul aylanmasini aniqlashimkoniyatini oshiradi	Yashirin aylanma qisqaradi
Elektron to'lov tizimlari	Bank kartalari, mobil to'lovlar, QR va P2P to'lovlar	Pul oqimlarining shaffofligini ta'minlaydi	Daromadlarni yashirish imkoniyati kamayadi
Riskka asoslangan nazorat	Risk indikatorlari, Big Data, avtomatlashtirilgan tahlil	Nazoratni barcha tadbirkorlarga emas, yuqori xavfli subyektlarga	Tekshiruvlarning samaradorligi oshadi

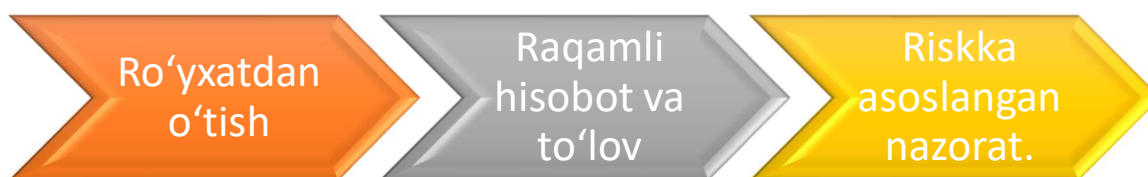
		yo'naltiradi	
Norasmiy bandlikni qisqartirish	Elektron mehnat shartnomalari, xodimlarni rasmiy ro'yxatdan o'tkazish	Yashirin ishchi kuchi va norasmiy ishhaqini kamaytiradi	Bandlik va ijtimoiy to'lovlar rasmiylashadi
Rag'batlantirish mexanizmlari	Soliq imtiyozlari, kredit, subsidiya, "halol biznes" reytingi	Qonuniy faoliyat yuritishning iqtisodiy manfaatdorligini oshiradi	Tadbirkorning rasmiy sektorda qolish motivatsiyasi kuchayadi

Jadvaldan ko'rinadiki, yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda eng muhim omillardan biri raqamlashtirishdir. 2026-yilda O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot xavflarini aniqlash uchun "Shadow Economy Map" platformasidan foydalanish yo'lga qo'yilayotgani ushbu yondashuvning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Platformaga turli davlat organlarining axborot tizimlarini integratsiya qilish, 100 dan ortiq risk mezonlari orqali hudud va tarmoqlarni xavf darajasiga ko'ra tasniflash hamda inson omilini kamaytirish rejalashtirilgan.

Bundan tashqari, 2025-yildagi rasmiy ma'lumotlarda raqamlashtirishning amaliy samarasi sifatida dehqon va tovar bozorlarini raqamlashtirish natijasida ularning tushumlari ayrim holatlarda uch barobargacha oshgani qayd etilgan. Bu holat yashirin aylanmani aniqlash va real iqtisodiy faoliyatni rasmiy hisobga kiritishda raqamli mexanizmlarning imkoniyatlarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, faqat nazoratni kuchaytirish yashirin iqtisodiyotni to'liq bartaraf eta olmaydi. Kichik biznes uchun ro'yxatdan o'tish, hisobot topshirish, soliq to'lash va elektron to'lovlardan foydalanish imkon qadar sodda bo'lishi kerak. Aks holda, yuqori ma'muriy xarajatlar tadbirkorni norasmiy faoliyatga undashi mumkin. Olingan xulosalardan ilmiy taklif sifatida kichik biznes uchun "3R" institutsional modelini taklif etish mumkin:

ya'ni:

Mazkur modelda tadbirkorni dastlabki bosqichda rasmiy sektorga jalb qilish, keyinchalik uning faoliyatini raqamli ma'lumotlar orqali monitoring qilish va faqat yuqori xavfli operatsiyalarga nisbatan nazorat choralari qo'llash nazarda tutiladi. Bunday yondashuv tekshiruvlar sonini kamaytirib, davlat nazoratining aniqligi va samaradorligini oshirishi mumkin. 2025-yilda davlat rahbari tomonidan ham yashirin iqtisodiyotga qarshi faqat nazorat choralari kuchaytirish yetarli emasligi, tadbirkorlar uchun ochiq va qonuniy faoliyat yuritish manfaatli bo'lishi kerakligi ta'kidlangan.

2026-yilgi yangi yondashuv esa ushbu mexanizmni yanada rivojlantirib, sun'iy intellekt, raqamli analitika va avtomatik risk aniqlashni markazga qo'ymoqda. Shu sababli kelgusida kichik biznesni tekshirishdan ko'ra oldindan ogohlantirish va profilaktika, jazolashdan ko'ra formal faoliyatni rag'batlantirish, qo'lda nazorat qilishdan ko'ra raqamli monitoring ustuvor bo'lishi maqsadga muvofiq.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalarining muhokamasi shuni ko'rsatadiki, kichik biznesda yashirin iqtisodiyotni qisqartirish masalasi faqat soliq nazoratini kuchaytirish yoki norasmiy faoliyat yurituvchi subyektlarga nisbatan javobgarlik choralari qo'llash bilan cheklanmaydi. Mazkur jarayon tadbirkorlik subyektining iqtisodiy faoliyatini boshlashidan tortib, uning kundalik moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishigacha bo'lgan barcha bosqichlarni qamrab oluvchi institutsional muhit bilan bog'liq. Shu sababli tadqiqotda aniqlangan mexanizmlarni alohida vositalar sifatida emas, balki o'zaro uzviy bog'langan tizim sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Ilmiy adabiyotlar tahlili yashirin iqtisodiyotning shakllanishida institutsional omillar, soliq yuklamasi, davlat boshqaruvi sifati, tartibga solish xarajatlari va norasmiy bandlik kabi omillar muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Xususan, Schneider va Enste yashirin iqtisodiyotning kengayishida soliqlar va ijtimoiy to'lovlar bilan bir qatorda davlat institutlari va tartibga solish mexanizmlarining ta'sirini ko'rsatgan bo'lsa, Colin C. Williams tadqiqotlarida norasmiy iqtisodiy faoliyatni faqat jazolashga asoslangan yondashuv orqali qisqartirishning yetarli emasligi masalasi ilgari suriladi. Mavjud yondashuvlarni O'zbekiston sharoitidagi jarayonlar bilan taqqoslash kichik biznesni rasmiy sektorga jalb etishda iqtisodiy rag'bat va institutsional qulaylikning ahamiyatini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalarida aniqlangan muhim jihatlardan biri — tadbirkorlik faoliyatini rasmiylashtirishning o'zi yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning

yakuniy natijasi emas, balki keyingi institutsional jarayonlarning boshlang'ich bosqichi ekanligidir. Korxona yoki yakka tartibdagi tadbirkorning rasmiy ro'yxatdan o'tishi uning faoliyati avtomatik ravishda to'liq shaffoflashishini anglatmaydi. Keyingi bosqichda hisob-kitoblarning rasmiy yuritilishi, elektron to'lovlardan foydalanish, hisobotlarning raqamli shaklda taqdim etilishi va iqtisodiy operatsiyalarning kuzatiluvchanligi ta'minlanishi zarur. Demak, rasmiylashtirish va raqamlashtirish mexanizmlari bir-birini to'ldirishi lozim. Raqamlashtirishning mazkur jarayondagi ahamiyati shundaki, u davlat va tadbirkor o'rtasidagi axborot almashinuvini tezlashtirish bilan birga, iqtisodiy operatsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarning izchilligini ta'minlash imkonini beradi. Biroq raqamlashtirishning o'zi ham yashirin iqtisodiyotni avtomatik ravishda bartaraf etuvchi vosita sifatida qaralmasligi kerak. Agar raqamli hisobot va to'lov mexanizmlari tadbirkor uchun ortiqcha ma'muriy murakkablik tug'dirsa, uning rasmiy iqtisodiyotga moslashuvi qiyinlashishi mumkin. Shuning uchun raqamlashtirish jarayonida nazorat funksiyasi bilan bir qatorda xizmat ko'rsatish va qulaylik tamoyillari ham hisobga olinishi zarur.

Tadqiqot natijalari nazorat mexanizmlarini ham qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Kichik biznesning barcha subyektlarini bir xil darajada nazorat qilish resurslardan samarali foydalanishni cheklashi mumkin. Riskka asoslangan yondashuv esa nazorat resurslarini ehtimoliy xavfi yuqori bo'lgan faoliyat yo'nalishlariga yo'naltirish imkonini beradi. Bunda qonuniy faoliyat yuritayotgan va soliq majburiyatlarini muntazam bajarayotgan tadbirkorlik subyektlariga nisbatan ortiqcha ma'muriy bosimni kamaytirish, xavf darajasi yuqori bo'lgan faoliyatlarda esa nazoratning samaradorligini oshirish mumkin.

Mazkur natija tadqiqotning institutsional jihatdan muhim xulosasini shakllantiradi: yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda "nazorat-jazolash" modelidan "rasmiylashtirish–raqamlashtirish–riskni boshqarish" modeliga o'tish mexanizmlarni o'zaro bog'lash imkonini beradi. Bunday yondashuv tadbirkorni faqat nazorat obyekti sifatida emas, balki davlat tomonidan yaratilgan institutsional muhitning faol ishtirokchisi sifatida ko'rishni nazarda tutadi. Shu asosda taklif etilgan "3R" modeli tadqiqotning asosiy ilmiy-amaliy natijalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Modeldagi Registration bosqichi tadbirkorlik subyektini rasmiy iqtisodiy munosabatlarga kiritishga, Digital Reporting bosqichi uning faoliyatini raqamli hisobot va elektron to'lovlar orqali kuzatiluvchan qilishga, Risk Control bosqichi esa nazoratni xavf darajasiga mos ravishda tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu uch bosqichning ketma-ketligi yashirin iqtisodiyotni qisqartirish jarayonida institutsional uzviylikni ta'minlashga qaratilgan.

"3R" modelining amaliy ahamiyati shundaki, u kichik biznes subyektining faoliyatini rasmiylashtirish jarayonini faqat davlat ro'yxatidan o'tish bilan chegaralamaydi. Aksincha, ro'yxatdan o'tishdan keyingi raqamli shaffoflik va riskka asoslangan nazoratni ham yagona mexanizmga birlashtiradi. Natijada davlat organlari uchun axborot almashinuvi va nazorat jarayonlarini takomillashtirish, tadbirkorlar uchun esa rasmiy faoliyat yuritish shartlarini tushunarli va nisbatan qulay tashkil etish imkoniyati yuzaga keladi. Biroq mazkur mexanizmni amaliyotga joriy etishda ayrim shartlarga rioya qilish zarur. Jumladan, kichik biznes subyektlarining raqamli

ko'nikmalari, elektron xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari, hududlar bo'yicha infratuzilmaviy farqlar va tadbirkorlarning ma'muriy yuklamasi hisobga olinishi kerak. Aks holda raqamlashtirish va nazorat mexanizmlarining kengayishi ayrim kichik biznes subyektlari uchun qo'shimcha xarajat va tashkiliy qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli institutsional mexanizmlarni takomillashtirishda nazorat samaradorligi bilan tadbirkorlik uchun qulay muhit o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhim.

Umuman olganda, muhokama natijalari kichik biznesda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning samaradorligi alohida choralardan soniga emas, balki ularning yagona institutsional tizim sifatida o'zaro muvofiqlashtirilishiga bog'liqligini ko'rsatadi. Tadqiqot doirasida shakllantirilgan yondashuvda rasmiylashtirish, raqamli shaffoflik va riskka asoslangan nazorat bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida qaraladi. Shu jihatdan "3R" modeli kichik biznesni rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb etish, davlat nazoratining manzilliligini oshirish va yashirin iqtisodiyot ko'lamini qisqartirish bo'yicha institutsional yondashuvni tizimlashtiradi.

XULOSALAR

Tadqiqot natijalari kichik biznesdagi yashirin iqtisodiyotni qisqartirish institutsional, iqtisodiy va texnologik mexanizmlarning o'zaro uyg'unligini talab qilishini ko'rsatdi. Yashirin faoliyatning asosiy sabablarini faqat soliq stavkalari yoki nazorat bilan izohlash mumkin emas. Biznesni ro'yxatdan o'tkazish va yuritish xarajatlari, ma'muriy to'siqlar, norasmiy bandlik, naqd hisob-kitoblarning ustunligi, davlat institutlariga ishonch va korrupsiya xavfi ham muhim omillar hisoblanadi.

O'zbekiston tajribasida so'nggi yillarda soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, davlat xizmatlarini raqamlashtirish, elektron to'lovlarni kengaytirish, riskka asoslangan nazorat va ma'lumotlar bazalarini integratsiya qilish bo'yicha sezilarli institutsional o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. 2026-yilgi rasmiy ma'lumotlarda yashirin iqtisodiyot ulushining 28 foizgacha kamaygani qayd etilishi ushbu islohotlarning muayyan natija berayotganini ko'rsatadi.

Maqolaning asosiy ilmiy-amaliy yangiligi kichik biznesda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishni "Ro'yxatdan o'tish – Raqamli hisobot – Riskka asoslangan nazorat" tamoyiliga asoslangan yagona institutsional mexanizm sifatida ko'rib chiqish va ushbu mexanizmni rag'batlantirish vositalari bilan uyg'unlashtirishdan iborat. Taklif etilayotgan yondashuv kichik biznes subyektlari uchun qonuniy faoliyat yuritishni soddalashtirish, davlat uchun nazorat xarajatlarini kamaytirish, soliq bazasini kengaytirish, norasmiy bandlikni qisqartirish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6098-son Farmon, 30.10.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Tadbirkorlik faoliyati va o'zini o'zi band qilishni davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari

to'g'risida"gi PQ-4742-son qaror, 08.06.2020.

3. O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. Audit Conducted on Reducing the Shadow Economy and Ensuring the Completeness of Tax Revenues. 02.01.2025.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Proposals on reducing the shadow economy reviewed. 11.08.2025.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Measures aimed at reducing the shadow economy and enhancing the effectiveness of prosecutorial oversight in the sector reviewed. 29.06.2026.

6. Schneider F., Enste D.H. The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press, 2013. – 226 p.

7. Williams C.C. "Tackling employment in the informal economy: A critical evaluation of the neoliberal policy approach". Economic and Industrial Democracy, Vol. 38, No. 1, 2017. – pp. 145–169.

8. Dreher A., Méon P.-G., Schneider F. "The devil is in the shadow. Do institutions affect income and productivity or only official income and official productivity?". Public Choice, Vol. 158, 2014. – pp. 121–141.

9. Karimov D.M., Vahabjanova J.V. "Key Determinants and Trends of the 'Shadow Economy' in Uzbekistan". American Journal of Interdisciplinary Research and Development, Vol. 23, 2023. – pp. 25–33.

10. Alimardonov G.N. "The Peculiarities of Encouraging the Transition of Untaxed Business to the Formal Sector". International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 2023.

11. OECD. Towards Seamless Taxation: Supporting SMEs to Get Tax Right. OECD Publishing, Paris, 2022. – 50 p.

12. OECD. Digital Skills for Private Sector Competitiveness in Uzbekistan. OECD Publishing, Paris, 2023.

13. OECD. Informality and Globalisation: In Search of a New Social Contract. OECD Publishing, Paris, 2023. – 167 p.